

Kristina Nikula

OM DEN "GUDHELIGE" BRODERN JÖNS BUDDE

Nådendalsmunken Jöns Budde eller Ræk (ca 1437–1491) är en gåtfull gestalt som intresserat många forskare i både Sverige och Finland. Vid sidan av frågor rörande attributionen av vissa översättningar har den allt överskuggande frågan handlat om Jöns Buddes landsmanskap. För Jöns Buddes finländska börd har bland annat ansetts tala att han inte påträffats inskriven som broder vid klostret i Vadstena och att han inte heller uppges ha kommit till Nådendal utifrån. Det är i våra dagar likväl mer eller mindre ett axiom att Jöns Budde kom från Österbotten. Fullt lika säker på Jöns Buddes härkomst har man emellertid inte alltid varit (se t.ex. Pipping 1944: 4f., Lamberg 2007: 259–263). Med Olav Ahlbäcks undersökning om Jöns Buddes språk och landsmanskap (Ahlbäck 1952) anses det likväl stå klart att Jöns Budde kom från mellersta Österbotten (Vörå). Stöd för sin uppfattning får Ahlbäck av Hummelstedt som i en postumt utgiven uppsats (Hummelstedt 2004) om Jöns Buddes härkomst placerar denne i samma trakter (Laihela). Såväl Ahlbäck som Hummelstedt, som båda var framstående kännare av österbottnisk dialekt, grundar sitt ställningstagande på språket i *Jöns Buddes bok* samt på de båda namnen *Budde* och *Ræk*.

Eftersom Jöns Budde numera anses vara en av skaparna av ett skrivet, svenskt kulturspråk (Wollin 2007) får frågan om vem han egentligen var förnyad aktualitet. Mitt syfte är likväl inte att ogiltigförklara tidigare forskning. För att om möjligt komplettera bilden av Jöns Budde försöker jag i stället se redan kända data, vilka inte undersökts och utnyttjats i någon större utsträckning hittills (se dock Lamberg 2007), mot bakgrund av händelser som inträffat före och under Jöns Buddes livstid. I denna artikel prövar jag sålunda enbart en delvis annan tolkning än den gängse av de få detaljer som är kända om Jöns Budde och hans verksamhet. Jöns Buddes härstamning, hans lärdom och betrodda ställning i klostret samt vistelser utanför klostret utgör pusselbitar som var för sig eller i kombination kan bidra till en mera fullständig bild av Nådendalsbrodern (jfr Lamberg 2007: 255, 257, Nikula 2007: 181).

I denna artikel bortser jag från att både språk och namn tagits till intäkt för att Jöns Budde ursprungligen kom från Österbotten, eftersom dessa kommer att behandlas i ett annat sammanhang. Jag tar sålunda inte ställning till Jöns Buddes regionala härkomst även om detta kan tyckas ske indirekt i diskussionen om hans eventuella frälsbakgrund. Först när hänsyn tagits till

namn, språkliga och andra data kan det vara möjligt att skapa sig en klarare bild av vem Nådendalsbrodern egentligen var.

1 Jöns Buddes härstamning

I "kvarlätenskapen" efter Jöns Budde ingår förutom *Jöns Buddes bok*, som innehåller tio texter som Jöns Budde egenhändigt antas ha översatt och/eller skrivit ner, också nattvardskärl som han lät tillverka i Stockholm. Det fat (bilaga 1, bild 1) som hittills antagits vara en paten¹ finns fortfarande i behåll i Nådendals klosterkyrka. I fatets botten finns en munk avbildad och runt brämet på fatet löper texten *thenne kalk loth brodhär jönis budde aff nadhendahl göra hy stokholm*. På brämet ovanför munkens huvud finns ett Kristus huvud av det slag som finns bland annat i gaveln på klosterkyrkan i Nådendal. Kalken, som numera är försvunnen, skall ha genomgått flera förändringar då skaftet byttes ut på 1600-talet och kalken förstörades på 1800-talet (Lamberg 2007: 257). Om det verkligen var den medeltida kalken som då förstörades försvann vapnen synbarligen i samband med detta.²

På den ursprungliga kalken skall, enligt den avbildning som Brenner (1671–1672) gjorde i slutet av 1600-talet, ha funnits ett par vapen (bilaga 1, bild 2). Det vänstra, en böjd arm som håller en lilja i handen, tros ha tillhört släkten Ille. Det andra har på grundval av Brenners kopia tolkats som ett renhuvud och därigenom kopplats samman med släkten Renhufvud (Riska 1972: 65, Tuhkanen 2005: 100). Klockars anser likväl att det tydligt är frågan om "en i vissa detaljer" feltecknad replik av samma Kristus huvud

¹ Tuhkanen (2005: 98) antar att det i själva verket är frågan om det fat på vilket kalken stått.

² Om kalkens öden tycks det råda olika åsikter inom forskningen. Riska (1972: 65) hävdar att kalken ersattes med en annan redan på 1600-talet. Enligt Leinberg var foten till kalken, som fortfarande var i behåll på 1800-talet, den ursprungliga. Kalken beskrivs ha varit försedd med "sexkantigt skaft och sexuddig fotställning i gotisk stil [...]" (Leinberg 1890: 434f.). Om det verkligen är foten till den medeltida kalken Leinberg beskriver kan fatet knappast ha varit annat än en paten, eftersom en sexuddig fot skulle passa illa att stå stadigt på den fyrbladiga figur som finns pressad i fatets botten. Kalken förstörades på 1800-talet för att bättre motsvara församlingens behov. Den breda sarg som fatet försågs med av Åboguldsmeden G. Sjöblad 1877 får härigenom sin förklaring; en större kalk krävde en större paten eftersom denna placerades ovanpå kalken. Vid ett besök i Nådendals klosterkyrka i april 2008 uppgavs att nodus eller utvidgningen på skaftet är det enda som finns i behåll av den medeltida kalken. Fatets funktion bidrar knappast till bilden av Jöns Budde men texten och de motiv som finns avbildade på nattvardskärlden väcker många frågor.

(Klockars 1979: 81) som på fatet³. Jag finner likväl inte den minsta likhet mellan Kristus huvudet på fatet och avbildningen på vapnet där figuren med sin hängande tunga och sina tydliga horn däremot väl stämmer överens med återgivningen av heraldiska djur. Man har emellertid ifrågasatt Brenners trovärdighet som tecknare (Ringbom 1995: 11, 15, jfr dock Rinne 1938: 178). I de fall där det är möjligt att jämföra avbildningarna med vapen (t.ex. *Bitz, Ille, Tavast*) som finns bevarade följer Brenner i sin handskrift *Gamble Monumenter* i allmänhet likväl noggrant det avbildade vapnet (Ringbom 1995: 25). Men även om Brenner varit vårdslös och även om han till och med tecknat ur minnet⁴ vore en Kristus bild av samma slag som på vapnet fullständigt otänkbar med tanke på motivet.

Vapnen på kalken har lett till förmodandet att Jöns Budde på fädernet var av släkten *Ille* och sålunda tillhörde frälset (Klockars 1979: 81, Nikula 2007: 183f.). Man har hittills också antagit att nattvardskärlden donerades i anslutning till Jöns munkvigning 1462 (Klockars 1979: 81). Illes vapen med liljan är emellertid känt först från 1472. Utseendemässigt uppvisar vapnen därtill likhet med vapen från slutet av 1400- och början av 1500-talet. Detta talar för att donationen skedde betydligt senare än man antagit och att Jöns Budde som medellös munk inte kan vara donator utan snarare tjänat som mellanhand mellan tillverkaren och dem som bekostade donationen (Nikula 2007: 187). Det var inte heller ovanligt att den som verkställde ett beslut om en donation också lät avbilda sig (Tuhkanen 2005: 52).

Det vore inte omöjligt att också Jöns Budde tillhörde frälset eftersom klosterbröderna i Nådendal, i den mån släktskapsförhållandena kunnat klarläggas, har visat sig vara medlemmar av borgarfamiljer eller söner till frälset. (Lamberg 2007: 256.) Jöns Buddes namn förekommer likväl inte i anslutning till provent. Präster finns emellertid sällan nämnda i gåvobrev eftersom den utbildning som en präst medförde av allt att döma ansågs vara tillräcklig (Klockars 1979: 39). Ofta koncentrerades familjens jordegendom på den äldste sonen och i familjer med många barn var klostret för de yngre sönerna nära nog den enda möjligheten att skaffa sig en acceptabel social ställning (Huldén 1998: 116); döttrarna ingavs till kloster i den mån de inte kunde giftas bort. Av de femtiofyra finländska nunnorna i Nådendal vars härstamning är bekant hade hela fyrtio frälsebakgrund (Setälä 2003: 187).

Donationer till kloster och kyrkor gjordes för att den avlidne skulle kommas ihåg i böner och mässor och därigenom få sin vistelse i skärselden förkortad. Till påminnelse lät donatorerna avbilda sitt vapen och/eller sig

³ Liljan och hjorten är birgittinska attribut varför vapnet kanske i själva verket föreställer en hjort.

⁴ På vad de språkliga skillnaderna i texten på Brenners avbildning och på fatet beror är omöjligt att avgöra.

själva på väl synlig plats. Bilden skulle inte enbart påminna om donator utan också ge uttryck för den avbildades etos eller den bild av sig som donator var mån om att förmedla till eftervärlden. (Tuhkanen 2005: 108.) Man antar att den birgittinmunk som finns avbildad på fatet i Nådendal föreställer Jöns Budde (Tuhkanen 2005: 97f.). Munken är avbildad i helfigur framifrån. Enligt medeltida tradition borde munken emellertid ha avbildats i profil på knä vid Kristi kors med händerna knäppta till bön. (Om donatorsbilder se Tuhkanen 2005: 95–105, 2008.) Runt brämet på fatet finns den ovan (s. x) citerade texten. Däremot finns inte minsta hänvisning till den heliga nattvarden eller en bön som i första hand vore att vänta. Inte heller tyder någonting hos den avbildade munken på vare sig ödmjukhet eller fromhet. Detta är så mycket mera anmärkningsvärt som avbildningen finns på ett liturgiskt kärl.

Avbildningen på fatet påminner i hög grad om de donatorsbilder som är kända från och med början av 1500-talet. På dessa följde enligt Tuhkanen (2005: 93) det andliga ståndet fortfarande traditionen medan det världsliga frälset lät avbilda sig framifrån i halvfigur. Tuhkanen (2005: 93f.) konstaterar om de två donatorerna på en bild av den helige Kristoffer som daterats till 1522 – också denna bild är känd tack vare Brenner – att den knäböjande som tillhör prästeståndet (Erik Persson Wildeman) utstrålar fromhet, då åter den donator (Olof Eriksson Stålar) som avbildats i halvfigur framifrån och som lutar sig mot sitt släktvapen snarare är myndig och självmedveten än from. Jöns Budde går ett steg ännu längre då han låter avbilda sig framifrån i helfigur, låter nämna sitt namn på fatet och inte riktar en bön vare sig till Kristus eller till helgonen. Biskop Laurentius Suurpää lät visserligen i början av 1500-talet nämna sitt namn (LARES SURPE BISCOP I ABO) och iförd mitra och med biskopskräkan i handen avbilda sig framifrån på foten till en kalk i Rusko kyrka (Tuhkanen 2005: 96), men bilden är liten och placeringen rätt diskret om man jämför med bilden av Jöns Budde. Vapnen har sålunda sitt givna intresse i diskussionen om dennes härkomst och det är därför förvånande att dessa i motsats till annat som är av omedelbar betydelse då det gäller att skapa en bild av Jöns Budde tidigare inte har ägnats större uppmärksamhet.

Jöns Budde bedömde i likhet med de flesta av sina samtida medmänniskorna förutom på basis av leverne och sinnelag också på basis av härstamning. Detta kommer tydligt till synes hos Jöns då han bland annat i sin version av legenden *Om den heliga fru Karin*⁵ framhåller att Birgitta var av kungasläkt och att också Karin var av hög börd (Jöns Buddes bok, s. 191, 196, 196f.). Jöns Buddes omnämnande av fru Karins börd är säkert i första

⁵ Omtalas i facklitteraturen vanligen som *Katarina*.

hand ett uttryck för rådande konvention⁶ (jfr Lamberg 2007: 209) och ett resultat av allmänna mentala strukturer, som sammankopplade goda egenskaper med ett tilltalande utseende och en högättad bakgrund, men kan också som sådan ha påverkats av tidens höviska diktning⁷. Eftersom legenden om Karins liv kom till inför hennes kanonisering kunde berättelsen om hennes liv ha många syften. I berättelsen skulle hennes fromhet självklart framhållas, men berättelsen kunde också utgöra propaganda för att höja klostrens och stiftets auktoritet (Lamberg 2006: 207f.). Till detta bidrog säkert om den centrala gestalten var högättad. Knappast minskade heller härstamningen i betydelse för Jöns Budde om han också själv kunde påräkna anor.

Då Jöns Budde tillsammans med klostrets fader och tre andra klosterbröder nämns vid namn för första gången i ett brev år 1461 omtalas han i motsats till de andra bröderna inte som *broder*. Detta kan enligt Klockars (1979: 63) tyda på att Jöns Budde fortfarande var novis men att han som präst nämndes före den siste brodern som var lekbroder. De medeltida skrivarna följde i fall som detta anciennitetsprincipen enligt vilken personers namn nämndes i rang- eller åldersordning (Lamberg 2007: 256f.). Ålder innebar social ålder eller den tid en person tillhört en grupp eller innehåft en tjänst. Detta betyder att Jöns Budde, om han fortfarande var novis, hade bort nämnas sist. Om Jöns Budde, som man antagit, hade ett förflutet som präst i Västerås stift (Klockars 1979: 81, se dock Nuorteva 1997: 45) kan också detta ha bidragit till hans placering i uppräknigen.⁸ Anciennitetsprincipen kunde emellertid frångås så att till exempel frälsebakgrund kunde leda till att en person nämndes först eller bland de främsta även om hans sociala ålder inte medgav detta. Om utelämnandet av *broder* inte är en ren lapsus kunde det ju tänkas att Jöns Budde, om han utgått från frälset, fick en bättre placering i uppräknigen än han egentligen hade förtjänat i synnerhet som också en lekbroder kunde vara prästvigd (Lamberg 2007: 282).

Året därpå, det vill säga 1462, befann sig Jöns Budde i klostrets ärenden i Stockholm. Tillsammans med en Vadstenabroder uppträdde han som vittne då den påvliga och kejserlige notarien vidimerade kopior av biskop Konrad

⁶ Börd omnämns på ett flertal ställen i Jöns Buddes bok (s. 73, 91, 99). – Uppsalakaniken Jakob Gisleson framhåller i sin predikan vid Katarinas skrinläggning vid den stora kyrkofesten i Vadstena 1489 två gånger att Katarina var av hög börd. (Frits & Elfving 2004: 113, 131.)

⁷ Texter typiska för den höviska diktningen har visserligen inte påträffats i Finland, medan såväl ballader och riddarromaner som rimkrönikor är kända i Sverige. (Lehtonen 1999: 30.)

⁸ En tjänstgöring i Västerås förutsätter att Jöns Budde föddes före 1437 eftersom samma ålder på 25 år krävdes vid såväl präst- som munkvigning. (Klockars 1979: 45.)

Bitz' brev av 15 oktober 1462 där denne intygade att han invigt Nådendals kloster (Klockars 1979: 79). Att Jöns Budde som ung i sin egenskap av munk anförtroddes detta viktiga uppdrag kan kanske förklaras med att han med sin eventuella frälsebakgrund befanns lämplig. Eftersom han i så fall inte var den ende i klostret med frälsebakgrund kan hans tämligen ringa ålder i år enligt Lamberg (2007: 258) också ha bidragit till att han i de äldre prästmunkarnas ögon ansågs lämpad för den tunga resan. Om Jöns Budde var en Ille kunde han dessutom uppvisa släktskap med biskopen och en lagman (Jeppe Persson)⁹ något som var av stor betydelse i ett samhälle där släktskap styrde karriärmöjligheterna. Eftersom motsättningar tidigare rått mellan klostret och biskopen (Klockars 1979: 74, 76) var kanske Jöns Budde i biskopens ögon pålitlig och särskilt passande för uppdraget. Då Jöns Budde dessutom antas ha haft tillfälle till mera vittomfattande studier (Klockars 1979: 81) kan han också tack vare sin lärdom ha ansetts lämplig att föra klostrets talan; året därpå, den 20 juli 1463, till och med inför "en lång rad höga herrar och själva kung Kristiern" (Klockars 1979: 82).

2 Den lärde Jöns Budde

Eftersom Jöns Budde översatte från latin till svenska och sannolikt också från tyska¹⁰ (Laurén 1972: 13 not 24, Frederiksen 1997: 144) och till följd

⁹ Om Jöns Budde, som jag tidigare framkastat (Nikula 2007: 185), var (oäkta) son till Anders Sunesson (Ille) var han på tämligen nära håll släkt med biskopen. – Släkten Illes stamfader, Sune Sunesson (omnämns 1402–1448), som var lagman i Norrfinne, tillhörde grundarna av klostret i Nådendal (FMU 2265). Sune Sunesson antas ha varit gift med en syster till Henrik Bitzer. Henrik Bitz(er) fick i sitt gifte med Anna Klasdotter (Djäkn) bl.a. sonen Kort Bitz(er), sedermera biskop i Åbo. (Anthoni 1965: 119.) Sune Sunessons son Anders och dottern Valborg var således kusiner till biskopen. Lagmannen i Söderfinne Jeppe Persson (omnämns 1469–1485) var son till Valborg i hennes första gifte. Valborgs första gifte antas ha ägt rum runt 1430, eventuellt redan på 1420-talet (Anthoni 1957: 33). Även om Anders Sunesson var yngre än system kunde han vid sidan av sonen Sune Andersson också ha en annan, okänd son, dvs. Jöns (antas född senast 1437), som förblev okänd därför att han var oäkta eller munk och till följd av detta inte nämns i samband med t.ex. arvsskiftet. Sune Andersson sade sig emellertid 1530 ha stått i biskopens tjänst för sextio år sedan, dvs. runt 1470. Eftersom Sune Andersson levde åtminstone till 1536 kan han ha varit född tidigast runt 1450 och uppnådde sålunda en avsevärd ålder. (Vähäkangas 1994: 119.) Trots en stor åldersskillnad mellan "bröderna" kan det inte uteslutas att Jöns var son till Anders, eftersom de personliga uppgifterna om Anders Sunesson inskränker sig till omnämmandet i anslutning till arvsskiftet efter fadern Sune Sunesson 1463.

¹⁰ Kunskaper i tyska kunde Jöns Budde ha skaffat sig i Åbo, eftersom de kända borgarna vid denna tid till två tredjedelar var tyskar. (Kuujo 1985: 85.)

av att han utsågs att företräda klostret i bland annat rättstvister tyder på att han var för sin tid välutbildad (jfr ovan). Var han inhämtat sin lärdom är däremot okänt och om han varit inskriven vid universitetet i Greifswald är osäkert. I Grotenfelts förteckning över finländska studenter vid utländska universitet före 1640 (Grotenfelt 1902: 291) ingår en *Johannes Budde* som skrevs in vid universitetet i Greifswald 1468. Nuorteva, som också studerat finländska studerande vid utländska universitet före tillkomsten av Åbo Akademi, konstaterar att en Johannes Budde skrevs in som *frater oridinaris Predicatorum* som var den gängse beteckningen på predikobröderna eller dominikanerna och att inskrivningen ägde rum ett år senare eller 1469¹¹. Det är enligt Nuorteva sålunda uteslutet att det här är frågan om Nådendalsmunken för denne befann sig 1469 dessutom i Vadstena där han skrev av och översatte den heliga Mechtilds uppenbarelser till svenska. (Nuorteva 1997: 45.)

2.1 Dominikanen Johannes Budde

Den Johannes Budde som skrevs in vid universitetet i Greifswald uppgavs alltså vara dominikan. Detta behöver likväl inte nödvändigtvis omedelbart diskvalificera Nådendalsbrodern som inskriven. (Jfr Lamberg 2007: 259.) Om Jöns Budde hörde hemma i den östra rikshalvan bör han redan i unga år ha kommit till Åbo (Klockars 1979: 80) där det fanns möjligheter till utbildning dels i katedralskolan, dels vid det dominikanska St. Olofskonventet som funnits i Åbo sedan 1249 (Gardberg 2005: 21). Även om det råder delade meningar om dominikanernas inflytande (Nuorteva 1997: 39f., 43, Palola 1997: 101, 268f.), är man tämligen ense om att dominikanerna var av stor betydelse för den högre teologiska och filosofiska utbildningen i Finland under medeltiden¹². Det bästa beviset på dominikanernas inflytande i Åbo stift kan enligt Gallén (1931: 109ff.) ses inom liturgin eftersom Åbo stift vid sidan av Tyska orden var det enda stift i norra Europa som i sin gudstjänstordning följde dominikanernas ritual, vilken påven hade stadfäst omkring 1330. Till beslutet kan ha medverkat att en stor del av stiftets prästerskap sannolikt utbildats av dominikanerna. En bidragande orsak kan också ha varit att dominikanerna till följd av sin missionsverksamhet var populära bland allmänheten.¹³ (Gallén 1931: 109ff., Gardberg 2005: 46ff.)

¹¹ I uppsatsen *Med klostret som fallskärm. Fallet Budde* hävdar jag (Nikula 2007: 182) i likhet med Grotenfeldt oriktigt att Johannes Budde skrevs in år 1468.

¹² Gallén (1958: 182) håller det inte för uteslutet att dominikanerna var först med teologisk utbildning i Åbo.

¹³ Om munkarnas popularitet vittnar ett talesätt som ännu i slutet av förra seklet används i österbottnisk dialekt: *Man behöver inte skrifa sig för prästerna då det finns munkar i huset* (egen uppteckning, Närpes). I Kvevlax har ett talesätt haft motsatt ordalydelse:

Enligt fjärde Laterankonciliet 1215 var alla ärkebiskopar skyldiga att vid sina domkyrkor hålla en magister i teologi för utbildande av präster. Om det i katedralstaden fanns ett dominikankonvent vars undervisning var tillgänglig också för sekulärklerker, det vill säga klerker som inte tillhörde orden, eller lärare från konventet kunde kallas att fungera vid domkyrkan, befriades ärkebiskopen från denna skyldighet. Med tanke på Finlands perifera läge och att det tidvis tydligen också var svårt att rekrytera lärare på kontinenten (Gallén 1931: 111f., 1983: 15) är det högst sannolikt att man vid Åbo domkyrka inte alltid kunnat hålla sig med en magister och att man därför överlät undervisningen på dominikanerna. Detta kunde innebära att också Jöns Budde fått sin utbildning bland dominikanerna.

Ur birgittinsk synvinkel utgör en präst som utbildats av dominikanerna inte ett problem utan snarast en tillgång i synnerhet om man betänker att för ett fungerande birgittinkloster krävdes hela tretton prästmunkar. I Birgittas klosterregel jämställdes ordens bröder och sekulärpräster då det stadgas att bröderna skulle använda stiftets liturgi i stället för Birgittasystrarnas egen. Orsaken till detta var att birgittinerna i motsats till både dominikanerna och franciskanerna inte hade egen prästutbildning utan prästtjänsterna måste skötas av de bröder som var prästvigda då de inträdde i klostret. I sina uppenbarelsen förklarade Birgitta åtgärden med att i synnerhet gamla präster hade svårt att överge den gamla liturgin (Lamberg 2007: 285), det vill säga i den mån de hörde hemma i Åbostiftet den dominikanska.

Dominikanerna spelar också en viss roll i *Jöns Buddes bok* (s. 125–143). En av texterna handlar om Guido vars själ efter hans död nattetid uppsöker och ofredar hustrun. För att få slut på lidandet vände sig änkan till priorn i svartbrödraklostret och bad om hjälp. Denne begav sig med många bröder till Guidos hus där det om natten utspann sig en dialog mellan Guidos ande och priorn. I denna dialog ger priorn uttryck för dominikanernas uppfattning om betydelsen av avlat och själamässor. Eftersom Jöns Budde ansåg *Guidos själs uppenbarelse* värd att ta med i sin bok får man anta att han fann ”uppenbarelsen” viktig och att han omfattade dominikanernas tankegångar. Viktig vore därför en mera ingående undersökning i vad mån Jöns Budde visar en djupare förtrogenhet med dominikanskt tänkande. En sådan undersökning är av utrymmesskäl likväl inte möjlig i denna artikel.

Om de antaganden som framförts ovan skulle visa sig vara riktiga kvarstår emellertid frågan varför Jöns Budde sökte sig till Nådendals kloster. Visserligen började dominikanernas betydelse avta på 1400-talet då de fått konkurrens av franciskanerna (Palola 1997: 268), medan de svårigheter och

Varför skall man skrifa sig för munkar, då det finns präster i landet (Åkerblom 1923: 10).

inre strider som försvagat birgittinerna däremot hade lagt sig. Kanske bättre utsikter till avancemang vid ett tämligen nygrundat kloster och den eventuella släktskapen med biskopen och en av klostrets grundare var avgörande vid valet av konvent (Nikula 2007: 186).

2.2 Johannes Budde i Greifswald

Matrikeln från universitetet i Greifswald (1456–1700) finns bevarad och har getts ut i en diplomatarisk utgåva i två band. (Friedlaender 1893–1894) Matrikeln, som uppges vara rik på skrivfel och inkonsekvenser (Friedlaender 1893: Viff., Link 1999: avsnitt 2.1), är enligt utgivaren (Friedlaender: 1893: VII) därtill ställvis synnerligen svåräst då bläcket trängt igenom papperet från den ena sidan till den andra.

Studierna i Greifswald fördelades på en sommar- och en vintertermin. Texten i redogörelsen för vinterterminen 1468–1469 verkar förutom senare tillägg vara skriven av samma hand. Studenterna finns dock inte uppförda i den ordning de anlände till universitetet, för kronologisk ordning följdes långtifrån alltid, utan studenternas sociala rang var avgörande. Detta innebar att de förnämsta/förmögna noterades först (Link 1999: avsnitt 3.2.1). Uppgifterna för vinterterminen 1468–1469 innehåller flera rättelser. I den inledande texten till redogörelsen för terminen anges året till *Anno Domini millesimo quadringentesimo sexagesimo nono* [...] Med en annan hand har ovanför *nono* skrivits *octavo* och i året 1469 har ovanför nian skrivits in en åtta (se bilaga 2, bild 1). Utgivaren av matrikeln har tolkat detta som en felskrivning ”so irrtümlich statt octavo“ (Friedlaender 1893: 40, not 1) men tillägget kan också tolkas som 1468–1469.

Studenterna finns uppförda i följande ordning: de två första som finns immatrikulerade under vinterterminen anlände i november, de tre följande i oktober, ytterligare fyra i november och två i december. Följande fyra, varav tre var dominikaner, anlände i november. Om följande student, också en dominikan, som finns inskriven omedelbart före Johannes Budde, står att läsa följande: *Item decima septima die mens. Februarii fuit. Intit. [...]*. Därefter följer: *Item eodem die fuit intit. frater Johannes Budde ordinis Predicatorum* och ytterligare *gratis pro Deo* (bilaga 2, bild 2). De tre som följer efter Johannes Budde, varav den förste också var dominikan, uppges likaså ha anlant 17 februari. Samtliga dominikaner finns med andra ord uppförda i en följd. Ett mindre antal bröder från andra konvent finns också inskrivna under perioden 1446–1645 (Link 1999: avsn. 3.2.5) men inte en enda birgittin finns uppförd i matrikeln. Detta är anmärkningsvärt i synnerhet som birgittinklostret Marienkrohn låg i närheten av Greifswald. I hur hög grad matrikeln är att lita på och om den inskrivne Johannes Budde

verkligen var dominikan är inte gott att veta. Eftersom det enligt Link (1999: avsn. X) kunde räcka med tonsur för att hänföras till "clerici", var man tydligen inte alltid så noga med benämningen av de inskrivna. Om matrikelns uppgifter är korrekta skrevs en dominikanbroder Johannes Budde in den 17 februari år 1469.

Tiggardordnarnas studenter immatrikulerades enligt Gallén inte vid utländska universitet eftersom de inte betalade avgift; undantag gjordes om de var lärare. (Gallén 1983: 13.) Vid de tyska universiteten immatrikulerades likväl på det hela taget alla (Nuorteva 1997: 139); Johannes Budde och andra dominikaner immatrikulerades därtill med tillägget *gratis pro deo*, vilket innebar att de var fattiga och inte kunde betala avgift. När studenter skrevs in angavs ofta den provins eller det ordenshus de tillhörde¹⁴, men för den Johannes Budde som skrevs in i Greifswald angavs lika lite som för de andra dominikanerna varifrån han kom.

Vistelsen vid ett utländskt universitet behövde vid den här tiden inte bli långvarig och en stor del av de inskrivna i Greifswald har bevisligen aldrig studerat utan skrev in sig för att åtnjuta det skydd universitetets privilegier gav studenter och lärare. Detta gällde inte enbart studenter utan också stadens borgare och andra som lät skriva in sig. För att bli inskriven måste en borgare likväl kunna åberopa tidigare kontakt med universitetet, det må sedan ha varit som notarie, skrivare eller till exempel bokbindare. (Link 1999: avsnitt 5.2) Det är därför tänkbart att Jöns Budde hänvisade till att han ursprungligen var dominikansk präst för att bli inskriven. Också resande kunde låta skriva in sig för att åtnjuta universitetets privilegier. Både i Greifswald och i Rostock fanns det gott om tillfälligt inskrivna som snabbt drog vidare (Klockars 1979: 85).

Om Jöns Budde besökt Greifswald förblir osäkert. Från år 1459 till 1467 ger sig han sig varje år utom 1461 och 1464 till känna i handlingar av olika slag (se t.ex. Lamberg 2007: 377). Från den 14 augusti 1467 och fram till mars-april 1469 då Jöns Budde befinner sig i Vadstena saknas emellertid skriftliga bevis på hans existens.¹⁵ Detta kan tyda på att han under denna tid befann sig på resa. Under den tid på ca ett och ett halvt år som förflöt emellan augusti 1467 i Nådendal och mars-april 1469 i Vadstena fanns gott om tid för Nådendalsbrodern att ta sig till Tyskland när utsikterna för en resa var som gynnsammast.

¹⁴ Av de drygt femhundra studenter som skrevs in under perioden 1456–1462 har drygt fyrahundra studenters hemort kunnat identifieras. (Schmidt 1956: 11.)

¹⁵ Också bland de Nådendalsdiplom som Ahlbäck (1952: 7) anser härröra från Jöns Budde finns en lucka mellan 1467 och 1471.

3 Jöns Budde och Vadstena

Tre veckor före påsk år 1469 befann sig Nådendalsbrodern i Vadstena där han skrev av och översatte den heliga Mechtilds uppenbarelser. Vistelsen i Vadstena omtalas av Jöns Budde själv i slutet av femte boken i uppenbarelserna och återges av Porthan (1771–1795: 184) i dennes beskrivning av handskriften:

Det hände mig under vistelse i Vadstena, såsom nyss sades tre veckor före påsk, då jag hade denna samma bok utskrifvit på latin i jämnt fjorton dagar, att jag vardt mycket öm och vanmäktig [...] (Citerat enl. Geete 1899: xxxiif.)¹⁶

Exakt när och hur länge Jöns Budde vistades i Vadstena förblir något oklart. En möjlig tolkning är att han insjuknade tre veckor före påsk efter att i två veckor ha varit sysselsatt med avskriften av den latinska versionen av Mechtilds uppenbarelser. Detta betyder att han borde ha infunnit sig i Vadstena minst fem veckor före påsk. Fram till 1753 följdes den julianska kalendern, vilket innebär att påskdagen 1469 inföll den andra april. I praktiken hade Jöns Budde sålunda inte längre tid på sig än cirka en vecka från inskrivningen vid universitetet i februari att tillryggalägga sträckan Greifswald – Vadstena, något som knappast lät sig göra med dåtida kommunikationer.

Jöns Buddes tidsangivelser kan emellertid också tolkas på annat sätt. Om Jöns Budde avser att han vistats i Vadstena i tre veckor före påsk, varav avskriften av uppenbarelserna krävt två veckor, borde han ha infunnit sig i klostret senast mot mitten av mars månad. Denna tolkning medger en restid på cirka en halv månad räknat från 17 februari. Det torde sålunda inte ha varit helt omöjligt att komma fram i tid för att hinna arbeta tre veckor före påsk även om resan till Vadstena på vårvintern kunde vara förenad med vissa svårigheter.

Passusen "såsom nyss sades" i citatet ovan väcker naturligtvis intresse, eftersom det tidigare sagda skulle ha kunnat bidra till tolkningen av tidsangivelsen. Eftersom handskriften innehöll lakuner och i övrigt var i dåligt skick då den beskrevs av Porthan (1771–1795) förblir det "nyss sagda" okänt.¹⁷ Om datum (17 februari) för inskrivningen vid universitetet är korrekt och avser Nådendalsbrodern torde han, om han vistades i Vadstena bara tre veckor före påsk, vid den angivna tidpunkten ha varit på

¹⁶ Citatet återges i moderniserad form enligt Geete eftersom denne anser Porthans läsning med avseende på språkformerna vara rätt otillfredsställande. (Geete 1899: XXXII not 1.)

¹⁷ Handskriften förstördes vid Åbo brand 1827.

väg mot Vadstena, kanske efter ett besök i klostret Marienkrohn med vilket Nådendalsfolket knutit kontakt redan 1456 (Klockars 1979: 85).

Mechtilds uppenbarelser verkar ha varit okända för Vadstenasystrarna ända till senare hälften av 1400-talet. (Carlquist 2007: 219.) Det är därför frestande att tro att Jöns Budde trots allt vistats i Tyskland där han lärt känna det lågtyska helgonet Mechtild (e-brev: Wollin) och att han vid sin ankomst till Vadstena kanske medförde böcker, däribland Mechtilds uppenbarelser, som införskaffats på resan. Kanske var det när allt kommer omkring Jöns Budde som uppmärksamgjorde systrarna på helgonet och väckte deras intresse för uppenbarelserna. Att han under sin vistelse i klostret gjorde en latinsk avskrift av just dessa uppenbarelser förutsätter att en latinsk förlaga fanns att tillgå eller att han medförde en sådan. Jöns Budde konstaterar själv att han skrivit ner uppenbarelserna tre gånger, två i Vadstena och en gång 1480 kopierat sin svenska översättning i Nådendal (jfr Laurén 1972: 25), vilket innebär att han under en eventuell vistelse i Tyskland inte kopierat uppenbarelserna.

Jöns Budde beskriver vistelsen i Vadstena först tio år senare och det är därför osäkert hur mycket tilltro som bör sättas till uppgiften om den tid som avskrift och översättning av Mechtilds uppenbarelser krävde. Det förhåller sig snarast så att den i folioformat 340 sidor (Lamberg 2006: 13) långa uppenbarelserna både skrevs av och översattes på för rådande förhållanden kort tid och att tidsangivelsen två veckor används för att understryka hur snabbt arbetet genomfördes. Eftersom översättningen blev möjlig först efter det att en nunna i drömmen uppenbarat sig för Jöns Budde kan den korta tiden också ha använts för att understryka drömsynens avgörande betydelse (jfr Lamberg 2006: 13f.).

Förutom information om Jöns Buddes språk kan *Jöns Buddes bok* också ge viss annan information om sin ägare. Boken är med undantag av ett par sidor skriven på papper och inte på det betydligt hållbarare pergamentet (Carlquist 2002: 84). Inom Vadstenatraditionen skiljde man vid denna tid på olika skrivstilar beroende på vilket typ av text det var frågan om. *Hybrida* eller halvkursiv användes bland annat för att stilen var lättläst, medan *textualis* eller driven kursiv användes för latinska handskrifter. Något oväntat använder Jöns Budde *textualis* i *Jöns Buddes bok*. Texten är därtill skriven i en och inte i två spalter som var vanligt om man ville underlätta högläsning av texten. Uppdelningen i två skrivstilar var också vanlig på kontinenten vid denna tid varvid hybrida användes för texter avsedda för högläsning och *textualis* för privat läsning. (Carlquist 2002: 33ff.) Av vilken anledning Jöns Budde inte följde Vadstenatraditionen må vara osagt. Kanske hade han, om han vistats i Tyskland, lärt känna den funktionella uppdelningen som han fann praktisk och därför lade sig till med den.

Ingenting i Buddehandskriften tyder heller på att denna varit ämnad för annat än tyst läsning och för vardagligt bruk (Carlquist 2002: 135, 145). Som latinkunnig hade ju Jöns Budde dessutom knappast svårigheter då det gällde att läsa *textualis*. (Jfr Saenger 1997: 142.) Ser man till skrivstil och layout är handskriften den mest udda av alla klosterhandskrifter (Carlquist 2002: 35). Också i det här fallet tycks Jöns Budde ha gått sin egen väg.

4 Sammanfattning

Jöns Budde förblir en gåtfull gestalt inte minst som hans förhållande till de släkter vars vapen funnits på kalken tillvidare förblir oklart. Om man bortser från dominikanernas starka ställning i Åbo och om Johannes Budde inte slentrianmässigt bokförts som dominikan förefaller den Johannes Budde som var inskriven vid universitetet i Greifswald ha varit en annan än Nådendalsbrodern. Smått osannolikt verkar det likväl att en annan Johannes Budde lät skriva in sig vid universitetet i Greifswald just vid den tidpunkt då Jöns kunde ha befunnit sig där. Jöns Buddes "tystnad" mellan 1467 och 1469 kunde också tyda på att han befann sig på resa. Om man utgår ifrån att med "Johannes Budde" trots allt avses klosterbrodern från Nådendal, som på sin resa mot Vadstena lät skriva in sig vid universitetet, bereder tidpunkten för vistelsen i Vadstena vissa svårigheter. Man kan naturligtvis också ifrågasätta Porthans beskrivning av handskriften och fråga sig i vad mån Jöns Buddes egna tidsangivelser är att lita på då han ett drygt decennium i efterhand redogör för sin vistelse i Vadstena. Det förefaller ändå som mera än en slump att Vadstenasystrarna lärde känna Mechtilds uppenbarelser först under senare delen av 1400-talet, då Jöns Budde kunde tänkas återvända från Tyskland, liksom också att just han blev anmodad att översätta uppenbarelserna.

Släkten Renhufvud har förbigåtts i denna artikel. Detta gör det nödvändigt att återvända till "renhuvudet". Vapnen har hittills ansetts vara donatorsvapen, men om denna uppfattning frångås öppnas kanske också nya möjligheter till tolkning. Med nuvarande källäge är det emellertid inte möjligt att besvara frågan vem Jöns Budde egentligen var.

Litteratur

- Ahlbäck, Olav, 1952: *Jöns Buddes språk och landsmansskap*, SNF 40-41:1, Helsingfors.
 Anthoni, Eric, 1957: Lagmannen Jeppe Perssons ätt. I: *Genos* 2/1957, s. 33-39.
 Anthoni, Eric, 1965: Bidz. I: Utg. Wernstedt, Folke: *Äldre svenska frälsesläkter. Ättartavlor* I/2. Stockholm, s. 119-122.

- Brenner, Elias, 1671–1672: *Gamble Monumenter I Stoor-Förstendömet Finnlandh affrjätadhe Anno 1671 och 672* [!] *aff Elia Brennero ostrobothniensi*, Stockholm: Kungliga Biblioteket.
- Carlquist, Jonas, 2002: *Handskriften som historiskt vittne. Fornsvenska samlingshandskrifter – miljö och funktion*. Runica et Mediaevalia. Opuscula 6, Stockholm.
- Carlquist, Jonas, 2007: *Vadstenasystrarnas textvärld. Studier i systrarnas skriftbrukskompetens, lärdom och textförståelse*. SFSS Ser. 1. Svenska skrifter 89, Uppsala.
- Den stora kyrkofesten för Sankta Katarina i Vadstena år 1489*. Samtida texter med översättning och kommentar utg. gm. Fritz, Birgitta & Elfving, Lars. Kungl. Samfundet för utgivande av handskriften rörande Skandinaviens historia. Handlingar 27, Stockholm 2004.
- FMU III = *Finlands medeltidsurkunder 1431–1450*. Utg. Reinhold Hausen. Statsarkivet, Helsingfors 1921.
- Frederiksen, Britta Olrik, 1997: Til teksten om de tolv gyldne fredage i Jöns Buddes bok. I: *ANF* 112, Lund, s. 125–150.
- Friedlaender, Ernst, 1893: *Aeltere Universitäts-Matrikeln II. Universität Greifswald*. Leipzig: S. Hirzel.
- Gardberg, C[arl] J[acob], 2005: *Veritas – Sanningen! Dominikanerna i Åbo under medeltiden*. Helsingfors: Schildts.
- Gallén, Jarl, 1931: Några bidrag till Åbo dominikankonvents äldsta historia. I: *HTF* 3/1931, s. 108–112.
- Gallén, Jarl, 1958: Dominikanerna. I: *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid III*. Helsingfors: A.B. Örmförlaget, s. 174–186.
- Gallén, Jarl, 1983: De religiösa ordnarnas, särskilt dominikanernas, studier i Skandinavien under medeltiden. I: *Historica IV. Föredrag vid det XVIII Nordiska historikermötet. Jyväskylä 1981*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, s. 13–28.
- Geete, Robert, 1899: *Hel. Mechtilds uppenbarelser*. SFSS. Ser. 1. Svenska skrifter 32. Stockholm.
- Grottenfelt, Kustavi, 1902: Suomalaiset ylioppilaat ulkomaan yliopistoissa ennen v. 1640. II. I: *HArk* XVII/1902, s. 277–322.
- Huldén, Lena, 1998: Maktstrukturer i det tidiga finska 1500-talssamhället. I: *Genos* 3/1998, s. 111–118.
- Hummelstedt, Eskil, 2004: Jöns Buddes härkomst. I: *Jöns Buddes härkomst. Om österbottnisk dialekt från 1400-talet*. Utgiven och kommenterad av Christer Laurén & Kristina Nikula. Svensk-österbottniska samfundet r.f. Nr 68, Vasa 2004, s. 15–71.
- Jöns Buddes bok*. En handskrift från Nädendals kloster utg. gm O. F. Hultman. Helsingfors 1895.
- Klockars, Birgit, 1979: *I Nädens dal. Klosterfolk och andra c. 1440–1590*. SLS 486, Helsingfors.
- Kuujjo, Erkki, 1985: *Åbo stads historia 1366–1521*, Åbo.
- Lamberg, Marko, 2007: *Jöns Budde. Birgittalaisveli ja hänen teoksensa*, SKS 1115, Helsingfors.
- Laurén, Christer, 1972: *Predikanten som översättare. Mechtilds uppenbarelser i Jöns Buddes fornsvenska version – handskrift och översättningsteknik*. Särtryck ur FM S XXI, Helsingfors.

- Lehtonen, Tuomas M.S., 1999: Latinet och folkspråken. I: (Utg.) Johan Wrede, *Finlands svenska litteraturhistoria* I. Åren 1400–1900. Helsingfors, SLS: & Stockholm, Atlantis, s. 36–40.
- Leinberg, K[arl] G[abriel], 1890: *De finska klostrens historia*. Särtryck från Svenska litteratursällskapets i Finland skrifter, Jyväskylä.
- Link, Achim, Auf dem Weg zur Landesuniversität. Studien zur Herkunft spätmittelalterlicher Studenten am Beispiel Greifswald (1456–1524). Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Göttingen 1999. <http://webdoc.sub.gwdg.de/diss/1999/link/5.htm>. Hämtat 15.11.2007.
- Nikula, Kristina, 2007: Kloster som fallskärm? Fallet Budde I: Utg. Lars Wollin & Anna Saarukka & Ulla Stroh-Wollin, *Det moderna genombrottet – också en språkfråga?* Studier i svensk språkhistoria 9, Åbo: Åbo Akademi, s. 181–188.
- Nuorteva, Jussi, 1997: *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun Akatemian perustamista 1640*. Suomen kirkohistoriallisen seuran toimituksia 177, Helsinki.
- Palola, Ari-Pekka, 1997: *Maunu Tavast ja Olavi Maunonpoika – Turun piispat 1412–1460*. Suomen kirkohistoriallisen seuran toimituksia 178, Helsinki.
- Pipping, Rolf, 1944: *Jöns Budde*. Societas Scientiarum Fennica. Årsbok XXIII B N:o. 1, Helsingfors.
- Porthan, Henrik Gabriel, 1771–1795: *Dissertatio historiam bibliothecae Regiae Academiae Aboensis exponens*. Aboæ.
- Ringbom, Åsa, 1995: Elias Brenners finska fornminnesinventering. I: *Ikonografisk post*. Nordisk tidning för bildtolkning 3/1995, s. 1–33.
- Rinne, Juhani, 1938: Elias Brennerin ja Sören Abildgaardin piirustukset Suomen kirkollisista muistomerkeistä, *Hist. Ark.* XLIV/1938, Helsinki, s. 177–197.
- Riska, Tove (Henrik Lilius & Sigrid Nikula), 1972: *Suomen kirkot – Finlands kyrkor. Turun arkkihiippakunta. VI osa. Naantalinvastikunta*. Suomen Muinaismuistoyhdistys, Helsinki.
- Saenger, Paul, 1997: Reading in the Later Middle Ages. I: Ed. Guglielmo Cavallo & Roger Chartier, *A History of Reading in the West*, Amherst: University of Massachusetts Press, s. 120–148.
- Schmidt, Roderich, 1956: Die Anfänger der Universität Greifswald. I: *Festschrift zur 500-Jahrfeier der Universität Greifswald 17.10.1956*. Band 1, Greifswald, 9–52.
- Setälä, Päivi, Birgitta ja Suomi. I: Toim. Päivi Setälä & Eva Ahl, 2003: *Pyhä Birgitta. Euroopan suojeluspyhimys*, Helsinki: Otava, s. 166–201.
- Tuhkanen, Tuija, 2005: "IN MEMORIAM SUI ET SUORUM POSUIT". *Lahjoittajien muistokuvat Suomen kirkkoissa 1400-luvulta 1700-luvun lopulle*, Åbo: Åbo Akademi.
- Tuhkanen, Tuija, 2008: *Kirkon kaunistukseksi ja lahjoittajan kunniaksi. Henrik Flemingin lahjoitukset Suomen kirkkoissa*. SKS, Historiallisia Tutkimuksia 238, Helsinki.
- Vähäkangas, Tapio, 1994: Ille ja Fotangel. I: *Genos* 3/1994, s. 119–122.
- Wollin 2007 = Wollin, Lars: e-brev 8.2.2007.
- Åkerblom, K[ristian] V[ilhelm], 1923: *Kvevlax historia*. Vasa: Författarens förlag.

BILAGA 1

Bild 1. Fatet i klosterkyrkan i Nådendal. Foto P. O. Welin. Museiverket.

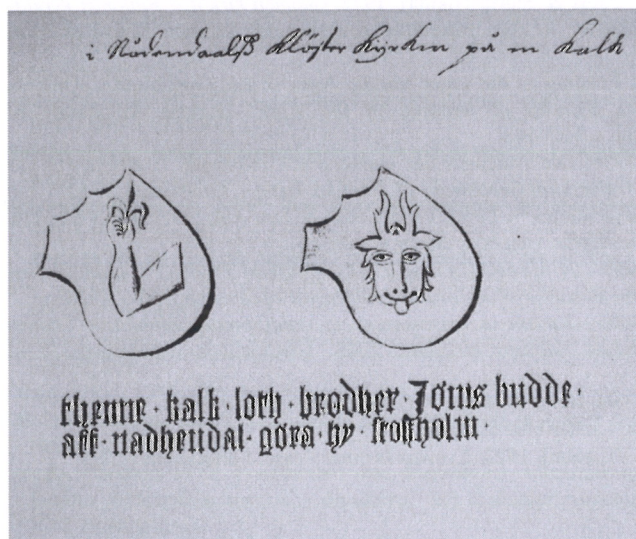

Bild 2. Brenners teckning av vapnen på kalken. Foto Kungl. Biblioteket.

BILAGA 2

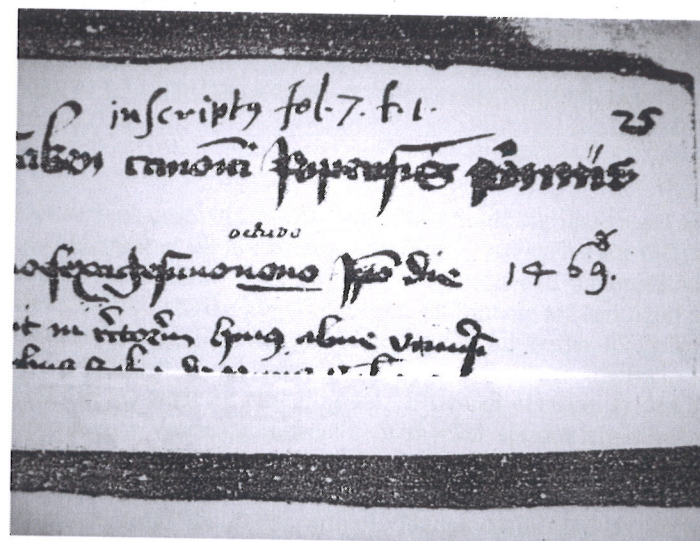

Bild 1. Detalj av inledningen till redogörelsen för vinterterminen 1468–1469. Kopia Universität Greifswald.

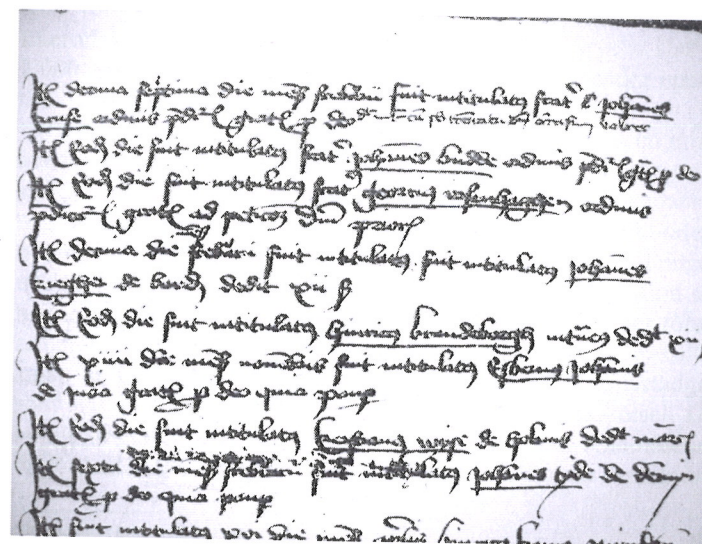

Bild 2. Namnet Johannes Budde på tredje raden uppifrån. Kopia Universität Greifswald.